

Изъ сѣвернитѣ склонове на Родопитѣ.

(Плани бѣлѣжки.)

I.

Селото Орѣхово се намира въ западния края на Рупчоската околина, тъкмо въ сѣвероизточнитѣ поли на върховетѣ Персенкъ и Пилафъ-тепе и въ югозападнитѣ на Бѣлочерквенскитѣ. Първитѣ сж на самото вододѣлно било Кара-Балканъ, който отдѣля Чепеларската рѣка отъ Вжча. На цѣли 8 километра Орѣхово е отклонено отъ главния пѣтъ, който минува по ущельето на Чепеларската рѣка и съединява Пловдивъ — Станимака съ вътрѣшността на срѣднитѣ Родопи и брѣговетѣ на Бѣло море. Друго българско село отъ Орѣхово къмъ западъ нѣма, а къмъ югъ седлата Върбово и Широка-лъка сж 8 часа далечъ отъ него. До турско-българската граница е едвали единъ часъ и половина. По това си мѣсто-нахождение Орѣхово спада близу къмъ извѣстнитѣ „непрѣдадени села“ въ Родопитѣ. Най-близки при това рупчоско селце български села сж: Лилково. 98 къщи смѣсени, Ситово, 130 къщи, и двѣтѣ по на $1\frac{1}{2}$ до 2 часа далечъ въ сѣверна и сѣверозападна посока, и Малево, въ източна посока, 107 къщи споредъ прѣброяванъето въ 1888. година. Самото пѣкъ Орѣхово едвали брой 80 къщи, между които 8 помашки и цигански.¹⁾

Мѣстоположеннето на Орѣхово е стрѣмно, на една силно наведена площъ къмъ югъ, въ дѣното на която тече една малка рѣкчица, която носи името на селото, Орѣховска рѣка, и която събира водитѣ си отъ източнитѣ ребра на Пилафъ-тепе, сѣвернитѣ на Персенкъ и южнитѣ на Мждъръ. Остереща селото, надлъжъ отъ западъ къмъ изтокъ, се простира единъ рѣтъ, който така сжщо стрѣмно се спуща къмъ Орѣхово. Той се свършва въ нѣколко по-малки разклонения между Хвойна и Чокуръ-къойската рѣка, $1\frac{1}{2}$ часъ на югъ отъ Хвойна.

¹⁾ Около 146 помашки семейства отъ 1892. година насамъ се населиха отъ Орѣхово за Мала-Азия.

По тоя начинъ Орѣхово е сгашено въ една тѣснина, гдѣто, освѣтъ небето и отсрещния стрѣменъ ржтъ, нищо друго не може да види човѣкъ. Само вѣтъ отъ селото и къмъ източната му страна се намѣрватъ малки по-равни полянки, съ що-годѣ по-отвореничкѣ изгледѣ къмъ изтокъ.

Много села изъ Родопитѣ има, които по всичко може човѣкъ да нарече каквото си ще, само не човѣшки обиталища; ала, струва ми се, че съ Орѣхово не може съперничи ни едно. Въ това отношение то държи палмитѣ на първенството, а по него иджтъ поредъ и още десетина други села въ долнитѣ части на тая околия, които сж единичитѣ по всичко въ цѣлитѣ срѣдни Родипи, и между помаци, и между българи. Тѣ носятъ въобще извѣстното всѣкому име Рупци. Много работа има въ тѣхъ и за антрополози, и за психолози, и за историци.

Извжтрѣ селото Орѣхово има криви, тѣсни, кални и мръсни улички, стари, дървени, полукаменни, полустѣборени, опушени отъ димъ жилища, неправилно разфърлени безъ никаква симетрия и изгледъ. Едвали ще зърне окото нѣкой и другъ полуваросанъ коминъ — единичитѣ бѣли точки верѣдъ вонещи купища. А гдѣто се вижда подобно, то е знакъ, че кжщата е била помашка, и то на помакъ, който е ималъ претенциитѣ да бѣде ага — отличителенъ знакъ у всички помашки села. Вѣтъ ли си, въ двора ли си, не можешъ да познаешъ, кое е проворецъ, кое врата, кое жилище на хората, или оборъ на добитъка. Животъ, обача, характеръ, носия, жилища, — всичко показва, колко низко е тукъ стжпалото на човѣшката култура.

Поставено въ такова мѣстоположение, уединено, затѣтено и въ такива тежки условия, това рупчоско селце за нетугашния човѣкъ е непоносимо, просто мѣсто за мъченически подвиги. Странникътъ, когото сждбата и насжщиятъ хлѣбъ сж тласнали тука, още при самото му стживанье незабѣлвано го обхваща меланхолия, и нѣма да прѣувеличимъ, ако кажемъ, и цѣло подивяване. Ако нѣкой би пожелалъ да подражае подвигътъ на великия Данте, пѣмало би нужда да слаза и се въвира въ дълбочинитѣ на пѣкъла, защото една толѣма частъ отъ него ще намѣри въ Орѣхово. Смъртъ, цѣла смъртъ е за човѣка въ това селце, ако не умѣе да се катери по стрѣмнинитѣ като кошута и търси разтуха вѣтъ отъ селото, гдѣто, напукъ на вжтрѣшнитѣ му до крайность несагоди, околноститѣ му, особено къмъ югъ и западъ, сж много прѣлестни. Но дивата и дивна планинска природа, колкото очарователна и да е тя, далечъ, много далечъ е отъ да задоволи човѣшкиятъ животъ, колкото саможивъ и да е той.

II.

Още отъ прѣди една недѣля учителитѣ отъ трикласното училище се готвѣхме да направимъ една разходка кждѣ прочутата Еръ-кюприя и върха Персенкъ, отъ който, казвахъ, се виждало не само Пловдивското поле, ами и Одринъ и Бѣло море на югъ. По околноститѣ на Персенкъ отъ двѣ години насамъ не бѣхме оставили ни една пжтечка не обходена, ни една сѣнка не посѣтена, ни едно шумливо изворче не накусвачо, ала на самия върхъ, на самитѣ негови пирамидни куки не бѣхме се изкачвали.

Една сутрина рано прѣзъ мѣсець юни се събрахме въ училищния дворъ и потеглихме. Училището е низко въ самия брѣгъ на рѣката, отъ срещната страна на селото. Щомъ излѣзохме отъ двора, трѣбаше да се закатеримъ тутакси по стрѣмния склонъ, за да излѣземъ на върха, отъ гдѣто е пжтъгъ за Еръ-кюприя. Пжтеката по тоя трапъ отъ селото нагорѣ лжкати на зигзагове и доста обикаля, за да избѣгне силната наведеностъ. Ударихме направо прѣзъ голѣмитѣ букове. Слѣдъ половинъ часъ катеренъе излѣзохме на върха. Седнахме на самия ржгъ на една полянка, отъ която нататкъ е долината Койлово, а отсамъ — Орѣхово. Въ това врѣме слънцето вече отпращаше своитѣ утрени зари къмъ околнитѣ върхове и постепенно ги спущаше и къмъ долинитѣ, за да прокуджтъ нощниятъ мракъ и даджтъ живогъ на събудената вече природа. Ако и да не се намираме тодкова високо, ала пакъ не е като въ селото. Задъ насъ, струва ти се на половинъ часъ че е, се величажтъ вече чукитѣ на вѣчно зеления Персенкъ. На западъ е вододѣлното било, на което като малка пирамидка стърчи Пилафъ-тепе, а малко по-настрана Мждъръ. Тѣ спиратъ любопитниятъ погледъ за по-нататкъ. На сѣверъ сж Бѣло-черквенскитѣ върхове, а на изтокъ се изпрѣчва низката котловина на селата Хвойна, Павелско и Мадево, тѣй називаемата Ропка. Задъ Павелско се издига и шири ближната и хубава Пашалийца, а на сѣвероизтокъ е вече врѣзаната клисура, по която лжкати и се крие въ дълбинитѣ долното течение на Чепеларската рѣка, гдѣто надъ Станимака и ущельето се червеиѣжтъ скалитѣ на Червената стѣна. На югъ още нищо не се види: ближната Казълджиѣца и Цирикова черква спиратъ погледъгъ. А между послѣднитѣ и насъ е тѣсната долника, по която плиска водитѣ си малката Койловска рѣкичка, която по-добрѣ трѣба да се именува долче.

Отдъхнахме си и станахме да продължимъ пътятъ си. Той е малка, тѣсна пътечка, която отива по ребрата на склона, завива се къмъ западъ и слѣдъ като избяколи долчето, завива се пакъ къмъ югъ, като се изкачва постепенно нагорѣ. Слѣдъ близу единъ часъ пътуванье дойдохме тъкмо въ подножието на рѣта Казълджийца и въ дъното на най-източната и малка чука отъ Персенкъ. Влѣзохме въ една горичка съ прорѣдени, ала гигантски ели, прошарени тукъ-тамъ и съ борики. Това е една малка тѣсмица, която гористо свързва Персенкъ и отива по рѣта до Малево. Всичката останяла частъ къмъ изтокъ е пожаръ, по който неправилно лежатъ полуизгнили, почърнѣли дървета, немилостиво покосени отъ изстребителната рѣка на невѣжеството. Колко жално изгледватъ тѣ! Размѣсомъ съ тѣхъ сж натъркаляни червеникави гранитни камъни, гдѣ по-големи, гдѣ по-малки, обраснали и полупокрити съ вѣчно миризливия и перестъ здравецъ, розата на българскитѣ планини. Врѣдъ горичката отъ дънера на една стара ела шурти по дървенъ чучуръ кристаленъ планински изворъ. Мѣстото носи името Доганъ-олукъ, ала въ сжщностъ съ това ние разбираме изворътъ. Водата му е извѣстна не само на орѣховци и чокуръ-кьойци, а и на всички, които сж минували прѣзъ тукъ.

Рекохме да поспремъ тукъ и позакусимъ при прѣлестното чучурче и още по-прѣлестната горичка. Всички насѣдахме и всѣки разтършува торбичката си съ провизията. Въ двѣ минути цѣлъ банкетъ на зелената морава и подъ сѣнката на елитѣ и бороветѣ.

Слѣдъ часъ скочихме бодри и весели и тръгнахме. Въ 10 минути бѣхме на самия олукъ, на самото било, което тукъ е една доста широкичка поляна. Тя е просто проходъ, отъ чийто двѣ страни стърчехъ не високи, ала стрѣмни и гористи чуки. Отъ тукъ се наваля за долината на Чокуръ-кьойската рѣка. Надъ насъ прѣфрѣквахъ нѣколко орли и догани, много изобилни тукъ. Сега чакъ намъ дойде на умъ, колко справедливо е дадено името на мѣстността Доганъ-олукъ, само че бѣше турско.

III.

Най-послѣ изменихме полянката на билото и дойдохме на края ѝ, гдѣто вече се свършва и навежда къмъ югъ. Прѣдъ насъ се изпрѣчи една котловина, доста широкичка, която приличаше на една кръгла копаня, чийто краища нѣкъдѣ стрѣмно въ канари, а нѣкъдѣ полегатото съ обработена почва, се въз-

виватъ и издигатъ нагорѣ, като че искатъ да се надпрѣварятъ къмъ небето. Тая котловина, пе рѣдки въ тия планини, е въ срѣдното и източно подножие на билото Кара-Балканъ, име дадено на една грамадна вѣтва отъ сѣвернитѣ срѣдно-родопски склонове, която съ много по-малки разклонения, долинки и бърда и отъ двѣтѣ си страни излиза отъ вододѣла Карлъкъ-Студенець (въ чепеларскитѣ планини) и се свършва на сѣверъ въ широка разплатостъ въ полето между Кричимъ и Станимака.

На източния ѝ край гдѣто се изтичатъ водитѣ ѝ въ Чепеларската рѣка, котловината се стѣснява въ една тѣсна и стрѣмна клисура, съ надвиснали канари. Цѣлата е усѣяна съ ниви, ливади, кжсове горички, долчета, канарки, а тукъ-тамъ се виждатъ и помашки колиби — къшли, — въ които зимно врѣме зимуватъ добитѣцитѣ на помацитѣ земеделци и скотовѣдци. Земедѣлието е слабо въ Родопитѣ, които сж населени доста гжсто, почвата е изгѣщена, та иска ежегодно торевѣе, за да даде поне една малко удовлетворителна жътва. Затова всѣко помашко семейство, гдѣто има повечко земя, непрѣмѣнно трѣба да има и къшла за добитѣка, защото иначе нито торѣтъ, нито храната за добитѣка не може да се кара по на нѣколко часа пжтъ отъ къщата му въ селото. Такъвъ е поминѣкътъ въ Родопитѣ.

Цѣлата тая мѣстность е на помашкото село Чокуръ-къой, съ своето старо и звучно българско име Забърдо, което, за чудепѣе, само въ нашитѣ официални книжа още слѣдва да отстѣпя името си на турското Чокуръ-къой. Въ самата срѣда на котловината, малко по на изтокъ, се издига самостоятелно едно високо, грамадно, стрѣмно и оголено като яйце бърдо, задъ което въ самото му подножие въ една сгачена тѣснота се крие селото, което само тогава може да се види, когато се влѣзе въ него. Разположено така, по-вѣрно название на това селце отъ името му Забърдо не може да бжде. Бърдото отдѣля двѣтѣ малки рѣкйчки, едната отъ които иде отъ Персенкъ и Карабаиръ прѣзъ Еръ-кюприя, а другата отатѣкъ бърдото се слива отъ Глухото каменѣе и Чингене-къошкъ и минува прѣзъ селото. Тѣкмо въ дѣпото на източното подножие на бърдото, подъ селото, и двѣтѣ се сливатъ въ една по-голъмичка рѣка, която вече се казва Чокуръ-къойска. Като лѣвъ притокъ, тя се влива въ Чепеларската рѣка между Хвойна и Червенъ.

Ние се поспрѣхме на рида, за да разгледаме по-хубаво котловината и да се поналюбваме на приятната гледка. Слъпцето вече се бѣше изкачило доста високо на небосклона, ала

тукъ неговитѣ жарки дъчи не можехъ вече да дѣйствуватъ така силно. При насъ подѣ надвисени канари се спуща пътътъ за долѣ въ долината и отъ тамъ за Забърдо. Нашиятъ пътъ бѣше къмъ западъ, по южната площъ на Персенкъ.

Слѣдъ една дваисетъ-минутна почивка наведохме се низъ пътеката, която, като върви въ полегата посока, нѣма стръмнини и канаристи спускове. Цѣлата площъ е обработена на ниви, прошарени съ малки остатки борови дървета и мочорливи мѣста. Последнитѣ сж оставени за ливади, които даватъ буйна трѣва и които се косятъ чакъ въ края на юли, а нѣкои и по-късно. Тукъ слѣдва още краятъ на орѣховското землище, най-широко отъ всичкитѣ въ Рупчоската околия, съразмѣрно съ числеността на населението му. Това е така, защото въ Орѣхово сж живѣли заможни помашки аги, близки и сродни на Тъмръшъ. Понеже орѣховскитѣ помаци се иселихъ лани и по-лани, то и нивитѣ бѣхъ останали не засѣти, не работени и не почистени. Българската ржка и мишици въ долнитѣ рупчоски села изглеждатъ лѣниви, непохватни и неспособни да правятъ мѣстата, оскѣдни и слаби въ планинитѣ, на грижливо обработени почви. Въ другитѣ български села въ Родопитѣ и въ тия, гдѣто живѣятъ помаци това не е така.

Голѣми гори тукъ нѣма, а само малки купчинки млади дръвчета, повечето израсли отъ освобождението насамъ и запазени отъ сегашнитѣ наши закони за горитѣ, толкова ненавиждани и досадителни за тукашното население, което е привикнало на опустошаванъто имъ. Изключение отъ това правятъ само върховетѣ Персенкъ, Кара-бапръ и други височини и стръмнини, ала, за жалость, единъ голѣмъ пожаръ, идещъ ужъ отъ Турско, прѣзъ 1890. год. бѣше опустошилъ по-голѣмата частъ и отъ тѣхъ на Персенкъ. Кой знае, доколко е вѣрно, ала доши езици приказватъ, че тоя пожаръ нарочно е билъ подпаленъ, за да даде възможность на нѣкои отсамъ границата села, да се ползуватъ отъ сухитѣ дървета, за които законътъ не може да прѣдвижда ограничение. Който познава тукашнитѣ помивъчни условия, невѣжеството и старитѣ привички на мѣстното население, на пръвъ погледъ ще се съгласи съ това.

IV.

Слѣдъ половина часъ, ние стигнахме долината, първата желана точка на нашата разходка — Ер-кюприя. Всички пристъпяхме съ особена внимателность и единъ видъ благоговѣние и малкъкъ страхъ. Последниятъ бѣше повечето причиненъ

отъ разказитѣ, които бѣхмѣ слушали за Ерѣ-кюприя, прѣди да я видимъ. Любопитството ни отъ друга страна силно ни тласкаше напредъ. Ето ни вече надъ самия мостъ, той природенъ великанъ, толкова прочутъ въ тия мѣста!

Прѣдставѣте си едно грамадно бърдо, високо повече отъ 60 метра, съединено съ други два рѣта въ напрѣчна посока и отъ двѣтѣ си страни, широко повече отъ 20 метра, а отдолѣ продупчено и изядено отъ една отъ най-страшнитѣ и могъщи стихийни сили — водата. Връзъ него могътъ да се наредѣтъ и заминѣтъ петъ-шестъ кола въ ширѣ, освѣнѣн облитѣ му и надвѣсени части, по които надъ бездната стѣрчатъ разни горски трѣви и цвѣти и горделиво възправени борики, които изгледватъ, като че сѣ изкуствено забити тамъ. Погледѣтъ отгорѣ се губи въ дълбоката пропастъ и приятното се размѣсва у наблюдателя съ страшното. И тѣзи чудновати гиганти сѣ два, единъ до другъ съ едно разстояние около 40 метра. Изгледватъ, че сѣ били едно бърдо, което на срѣдата отгорѣ се е издълбало, за да се съедини съ пропастъта долѣ. Първиятъ мостъ е по-голѣмъ отъ втория. Ние разгледваме първиятъ. Отверстието му е повече отъ 25 метра високо и около 10 м. широко. Отдолѣ то е огладенъ варовикъ, отъ който състоѣтъ и двѣтѣ бърда. Образува единъ полукръгъ, толкова лѣснѣтъ и симетриченъ, като че нѣкоя велика, генпална художнишка рѣка дълго врѣме е работила надъ него. И каква по-художнишка, по-велика рѣка може да бѣде отъ тая на природата? Тукъ-тамъ въ свода зѣбѣтъ малки дупки, които сѣ обрѣнѣти на непристъпни и безопасни жилища на безброй птички, които постоянно фъркатъ наоколо. Най-низко въ пропастъта шурти чиста, студена, плапнска, кристална струя, чиито сребристи пѣни вѣчно скачатъ по скалния брѣгъ. Струваше ни се, че нейното нагледъ слабо и невинно плисканье горделиво шептѣше за ужасната ѣ сила, плодъ на това величие. А това плисканье, смѣсено съ постоянното чуруликанье на птицитѣ, единчикитѣ обитатели и господари надъ грамадния великанъ, заглушавахъ пропастъта толкова силно, щото гласѣтъ на два единъ до другъ стоещи хора съ мѣка се чуваше. Вънѣ отъ това всичко е глухо. Рѣкчичката се е вкопала толкова низко, че съ мѣка може се слиза до нея и тогава, когато си подъ моста.

Вториятъ е къмъ изтокъ. Той е по-низкъ, и отверстието му е малко. Прилича на сѣща много голѣма сводова врата, чието отверстие е криво и тъмно навтрѣ. Водата се вѣвира въ тая тъмна бездна и излиза на отсрещния край отъ другата страна. Брѣговетѣ и на двата моста сѣ стрѣмни и само отсамъ

единиятъ е по-полегать, отъ когото пакъ не безъ страхъ може да слѣзе човѣкъ. Ала стръмнината па втория е толкова лоша, щото нито единъ отъ насъ нѣма куражътъ и ловкостъта да слѣзе тамъ и надникне въ отвѣстнето. Такова нѣщо е допустимо само на планинския помакъ, който е свикналъ да си поиграва съ природата. Приказватъ, че въ силни порои, когато рѣкичката много придойде, цѣли дървета се провирали отъ другата страна наопаки. Така напр. ако дървото отива съ върха си напредъ, излизало съ дъното, и обратно. Поради това и споредъ казванъето на нѣкои помаци, които надниквали вътрѣ, прѣдполагало се, че има водопади съ голѣми вироуе, въ които е живѣлището на бисера на родопскитѣ рѣки — вкусната пестърва.

По-малкиятъ мостъ — бърдото — е обрасълъ съ повече дървета, а брѣговетѣ и па двава сж гористи, съ прави като свѣщи, красиви ели и борики, въ чииго дъперн се разстила и люлъе буещъ здравецъ, на когото смѣсеното съ чистия планински въздухъ благоухание влива цѣлъ повъ животъ въ изнуреното човѣшко тѣло. По-горѣ, къмъ западъ отъ голѣмия мостъ, е тѣсната, плитка и гориста долнина, матката на рѣкичката, която се образува отъ студентѣ изворчета, прѣснхти изъ Карабайръ и Персенкъ.

Волно и широко се диша въ тия поетични мѣста!

Цѣли два часа ние обикаляхме тия природни великани, стоиме подъ бориковитѣ сѣнки, гълтахме свѣжиятъ въздухъ и се любувахме съ чудната гледка. . . .

V.

Намъ никакъ не се оставяше изгледътъ па чудния великанъ. Прѣдъ такава природна гледка, като че нѣщо приковава човѣку и погледътъ му, и сърдцето му, и краката. Само любопитството къмъ другъ такъвъ масивъ, къмъ другъ гигантъ, ни заставяше да напуснемъ Еръ-кюприя. Задъ насъ и надъ насъ величествено климаше главата си Персенкъ, а ние бѣхме рѣшили да гостуваме и па него тоя дѣнь.

Изгледахме още единъ пжтъ чудесната Еръ-кюприя, па се стегнахме за пжтъ. У насъ се явихж ново любопитство и пови желаня, между които най-първото бѣше, да видимъ въ по-широкъ кръгъ гиздавитѣ Родопи, а съ тѣхъ заедно и Бѣло море на югъ. Ние можехме да завиемъ просто пагорѣ, по ребрата на величавата планина, ала стръмнината, насипана съ камъние, живи и усопши дървета, сплетени съ папратъ и съ буйни горски трѣви, не ни даваше да я измицемъ съ подууморенитѣ ся крака и

мекушави мускули. Освѣнъ това имаше и друго: акъ трѣгнѣхме по тая посока, щѣхме да излѣземъ на срѣдната частъ на рѣта, отгдѣто трѣбаше пакъ да вървимъ къмъ западъ, за да стигнемъ на сѣщинския и най-високия върхъ и послѣ пакъ да се връщаме обратно. Слѣдъ нѣколко минути мислене, ние взехмо друго рѣшение: да ударимъ по самата долинка на Ер-кюприя, да слѣдимъ точката, гдѣто първоначално захваща тя, и отъ тамъ да излѣземъ на самото вододѣлно бѣло, гдѣто минува границата, да завиемъ и заобиколимъ Персенкъ отъ западъ и отъ тамъ да се изкачимъ на него. Тогава лесно ще се спуснемъ за Орѣхово. А единъ отъ другаритѣ ни успокои, че на самата граница има наши стражари, па и пътятъ отъ Пловдивско отива по билото, който пътъ е общъ и на двѣтѣ съседни държави.

Рѣшено и сторено.

По тоя планъ пътятъ ни отиваше летво, макаръ и да трѣбаше цѣлъ часъ и половина повече ходене. Освѣнъ това, ние щѣхме да минемъ и прѣзъ гѣстия Карабаиръ — съседъ на Персенкъ, а щѣхме да видимъ и границата. За послѣдната мене ме гласкаше особено чувство, защото цѣли двѣ години азъ не бѣхъ я виждалъ, не бѣхъ се разтѣжвалъ съ моя роденъ край, макаръ че не бѣше къмъ тая посока. Отъ разкошна полянка — на кичеста горичка, отъ камъкъ — на локва, ние се намѣрихме слѣдъ часъ и четвъртъ на Карабаиръ. Това е рѣдка вече по тѣзи мѣста дѣвствена гора, едно голѣмо бърдо, цѣло потѣнжло въ вѣковни ели и борики. По-върхо име не може му се да отъ това: Карабаиръ — Черна-гора. Втурнахме се изъ гористата долинка, що го отдѣля отъ Персенкъ. Тя отиваше постепено нагорѣ, все по-високо и по-високо. Догдѣто се мушихме изъ гѣстакъ отъ ели и борики, гдѣто само сегизъ-тогизъ слабо се мѣрватъ слънчевитѣ лъчи, ето че изеднажъ се явихме на една малка, околчеста, доквеста и трѣвиста ливадка — полина. Окръжена и обградена, като цѣлкъ крѣпостъ, околорѣстъ отъ гора, тя бѣ цѣло вълшебство. Тукъ се спрѣхме и седнахме подъ една величествена ела на края. Ние сме въ рая на планинската природа. Отъ всѣкъдѣ ни заграждатъ високи ели и борики. Струва ти се, че се надпрѣварятъ къмъ небето и като че нѣщо тайнствено шушнатъ помежду си. Върховетѣ и клоноветѣ имъ сѣ спокойни, всичко наоколо е тихо и глухо. Ние се чудимъ, кое по-напрѣдъ да гледаме, па кое по-напрѣдъ да се рѣдваме.

Станяхме най-сетнѣ, и слѣдъ половинъ часъ вървежъ отъ тука стигнахме до самата граница.

Макаръ и да бѣхме хубаво уморени, но да почиваме на границата не бѣше шега. Възможно бѣ, да ни сполетѣтъ войници турски, които постоянно циркулирахъ по пътя въ развѣздъ. А въ таквъ случай разправията бѣ неблагоприятна за насъ. Поради холерата турскитѣ власти бѣхъ затворили съ гости военни постове всичката наша южна граница. Не оставаше друго, освѣнъ да побързаме и се отдалечимъ въ наша територия. Уморени, задъхани, ние почнахме да се катеримъ по камънѣтъ и едва слѣдъ още половинъ часъ бѣхме вече на първия връхъ, първата точка на западния край на Персенкъ. Тукъ вече свободно отдѣхнахме, защото бѣхме далечъ два километра отъ границата.

VI.

Прѣди да идемъ по-нататкъ, нека направимъ и малко географія и повторимъ това и онова, що сме спомнили досега тукъ-тамъ. Читателтъ, комуто просимъ търпѣние, вече знае, че отъ вододѣлното било на Арда и Марица, въ горния му край между Кара-манджа и Студенецъ — Чепеларскитѣ планини — излиза единъ голѣмъ склонъ, който се свършва въ Пловдивското поле между Станимака и с. Кричимъ въ разстлатъ видъ и съ много малки разклонения. Дължината му достига до 16 часа пътъ. Отъ двѣтъ си страни спуща много малки разклонения, просѣчени съ долини, по които се сливатъ дѣвитѣ притоци на Чепеларската рѣка и дѣсятѣ на Вжча. Това е една тригълна грамадна плавина, чийто основи сж въ полето, а срещуположниятъ връхъ въ билото вододѣлно. Нося изобщо името Кара-Балканъ — Черна планина. Въ подножията ѝ и въ долините ѝ сж разпрѣснати неправилно повече отъ 20 села. Персенкъ е най-високиятъ връхъ отъ него. Намира се въ срѣдата му, ала малко къмъ източнитѣ му разклонения, къмъ улея на Чепеларската рѣка. За да стигне човѣкъ отъ Марково или Фердинандово до Персенкъ, трѣбать му 8 часа пътъ; толкова и отъ главния вододѣлъ — Чепеларскитѣ планини. Границата отива по билото на Кара-Балканъ, гдѣто при Сотиръ се завива къмъ западъ. По него върви и единъ прѣкрасенъ дѣтенъ пътъ отъ Пловдивъ за Широка-лъка и горното Ардино корито. Това изкривяване на границата е станало въ 1886. г., когато долината Вжча, съ своето помашко и прочуто население, се отстали на Турция.

Самиятъ Персенкъ е единъ грамаденъ рѣтъ, на височина по-голѣмъ съ нѣколко стотини метра отъ ближнитѣ му бърда.

На югъ свършва въ долината Еръ-кюприя, а на сѣверъ — въ Орѣховската рѣка. На изтокъ пъкъ достига ущельето на Чепеларската рѣка, а на западъ дължината му е къса, нѣщо съ $\frac{1}{2}$ часъ до долината на Вжча. Разположенъ е на самото било, само че пада отсамъ, къмъ изтокъ. Персенкъ не е само единъ връхъ, а единъ кръстатъ рѣтъ отъ 9 по-видни чуки, раздѣлени съ съвсѣмъ незначителни долинки — полянки, отъ които най-високата е на западния му край. До нея е мадката чука, въ чиито западни ребра минава пътятъ — границата. Голѣмиятъ връхъ е скаченъ отъ странитѣ си съ двѣ малки издатки, които и даватъ формата му на кръсть. Отъ южната му страна, раздѣленъ отъ малка долинка, е Кара-баиръ, който отблизу само се познава, че е отдѣленъ отъ сѣщия Персенкъ. Най на източния му край, гдѣто е полянката Казълджийца, която го отдѣля отъ не високата Цирикова черква, тоже свършва съ още четири чуки, ала по-малки и тѣсно съединени помежду. По тоя начинъ Персенкъ състои собствено отъ 13 чуки, отъ които четиритѣ сж съвсѣмъ не високи, ала всичкитѣ вкупъ съставятъ единъ грамаденъ масивъ, вѣчно намръщенъ и зеленъ.

Всѣка чука има свое име и прѣдание. Въ тетрадата си имамъ запасани тѣзи имена: Калпаклъ-бунаръ, Елъ-дермени, Куинъ-суватъ, Мезаръ-гедикъ и др. Говори се, че тукъ имало каменна соль. Кой знае, отъ що и отъ кога сжществуватъ изъ Родопитѣ прѣдания за соль, която ужъ се намирала на много мѣста; така напр. въ Ксантийско, Дарж-дерско, Ахъ-челебийско и другадѣ. Орѣховци и чокуръ-къойци приказватъ още, че въ Персенкъ имало много закопано иманье отъ хайти, върдували до вчера въ тѣзи мѣста, много сгодни за такива подвиги. Повечето отъ върховетѣ му сж гористи, нѣкои вече и оголени, особено сѣвернитѣ му ребра и часть отъ южнитѣ. Собствено най-високитѣ му върхове сж голи, шилести и каменисти — само гранитъ. За забѣлѣжанье е, че почти всички върхове въ срѣднитѣ Родопи, на височина повече отъ 1400 метра, сж гранитъ, а отъ тамъ надолѣ варовикъ, силъ и пр. Мраморъ и кварцъ изобилватъ тоже, та вече и пазвания има такива, напр. село Кременье, въ Ахъ-челебийско, Кременьово, въ Левочево, и др. Геологията очаква много работа въ Родопитѣ. Височината на Персенкъ е измерена най-точно отъ рускитѣ топографи и възлиза на 1920 метра надъ морската повърхность. Не помнж добръ, въ коя наша география, слѣдъ освобождението, бѣше казано, че Персенкъ е най-високиятъ Родопски връхъ. И тая география бѣше, ако

се не лъжъ, горещо прѣпоръчана въ нашитѣ училища за изучаване на отечествената география! Наистина, Персенкъ по височина се счита за единъ отъ пай високитѣ срѣдно-родопски върхове, ала него много други падминаватъ, като Крушево (2300 м.), най-високиятъ връхъ въ срѣднитѣ Родопи, Карлъкъ, Чепеларскитѣ планини, Уду-яйла, Чингине-асаръ и др. За жалость, азъ нѣмахъ подъ ржка ни една харта, за да се видятъ безбройнитѣ грѣшки поне на една малка часть отъ неизученитѣ още въ никое отношение наши Родопи.

VII.

Спрѣхме се и седнахме на втория връхъ, най-високия, голъ и каменистъ. Буйна трѣва, твърда и жилеста, покриваше камънетѣ.

Единъ видъ малка котарка отъ камъние имаше на самия връхъ. Това, вѣроятно, бѣше работа на планинския овчаръ. Течението на въздуха тукъ е постоянно, ала, за наше щастие, тоя день не бѣше силно. Юни мѣсець е, долъ е петърпяма жега, а тукъ треперишь отъ хладъ.

Изгледътъ е величественъ. Цѣлиятъ просторъ, съ малки изключения, на западнитѣ и срѣднитѣ Родопи се изпрѣчва прѣдъ очитѣ, и ти се чудишь, гдѣ да спрешъ погледътъ си, кое да оставишь, кое да изгледвашъ. Виждашь безброй неправилно разфърлени бърда, върхове, долини, поляпки, сглобени въ единъ сложенъ лабиринтъ, гаче ли плувилъ въ грамаденъ океанъ. Подъ насъ е цѣло неизбродимо море отъ зелени бърда и долини, размѣсени съ канари ту шидести, ту върховати, трети стълбовати, а четвърти се сипѣжтъ тамъ нѣгдѣ далечъ. Ние се осѣщаме побѣдители надъ широкитѣ Родопи, и нашиятъ погледъ обхващаше повечето отъ половината имъ, а вънъ отъ тѣхъ и нѣщо повече. На западъ се бѣлѣжтъ гигантскитѣ върхове на величествената Рила. До нея гордиятъ Мусала величаво издигаше своята масивна глава тамъ нѣгдѣ въ небето. Доспатъ е цѣлъ прѣдъ насъ, та и ние сме вече на единия му край. Неговитѣ разфърлени бърда се виждаха доста рельефно. Нѣкои отъ високитѣ му върхове едва се пробуждаха отъ зимния сънъ, защото на много мѣста се таеха още знаковетѣ зимни — снѣгътъ. Тѣ още не показвахъ зеленина, ами бѣха жълти, есенни. Нѣкъдѣ далечъ къмъ юго-западъ, задъ Доспатъ, се тъмнѣе главата на Пиринъ. Неговиятъ връхъ едва се назира, и ти си сгурува, че като да цѣлува небето. По къмъ югоизтокъ отъ него е Бозъ-дагъ. На югъ отъ насъ, да речешъ на единъ фърлей,

е голиятъ масивъ на Широкоджкския Карлъкъ. Въ една негова бразда още се бѣлѣше остатъкъ отъ прѣспа. Той затуля Крушево, възелътъ на родопскитѣ водождни била. Очитѣ далече отирашатъ погледътъ и се стремятъ да върнатъ тамъ, гдѣ нѣщо се сиѣе на югъ — хоризонтътъ на Бѣло море — но напразно. Собствено морето не можа да се види, вѣроятно отъ гъстотата на атмосферата. Единъ отъ другаритѣ ни увѣряваше, че ако сме сутринъ на Персенкъ, по изгрѣвъ-слънце, непрѣмѣнно ще го видимъ. Мене не ми се вѣрваше, защото южно-родопскитѣ върхове, които съставятъ водождлътъ на Арда съ Бѣло море и Места, каквито сж Елидже, Чингене-асаръ. Адемъ-тарла и др., наредени поредъ отъ западъ къмъ изтокъ, затулятъ изцѣло широката и сребриста поврхностъ на Бѣло море, етнографическия прѣдѣлъ на българското племе.

Тукъ просторътъ на срѣднитѣ Родопи е широкъ, много по-широкъ отъ тоя на западнитѣ и източнитѣ Родопи. Обърнахме се задъ насъ, къмъ сѣверъ, сторн ни се, че сме близу, туку-речи надъ самото змевидно корито на Марица, чиято долина се гледа като да е стиснута отъ два великана: Стара-Планина и Родопитѣ. Изгледътъ на полето се прѣсича отъ нѣкои високи върхове на сѣвернитѣ Родопии разклонения. Така напр. виждаме Чирпанско, Копушко, частъ отъ Т.-Пазарджишко, ала Пловдивъ не се види: Бѣлочерквенскитѣ върхове го закриватъ.

Двѣтѣ долини на Чепеларската рѣка и Вжча сж изцѣло прѣдъ насъ. Тѣ се провиратъ между множество бърда и канари и лѣкатъ като змии въ ущельето си. Задъ самото срѣдно течение на Вжча, малко по къмъ югозападъ, стърчи съ гола пирамидна глава едно връхче, което е сполучило да изпъкне по-високо надъ своитѣ ближни наоколо му другари. Доиде ми на умъ Гьозъ-тене, тодкова славно въ старата история на Родопитѣ и свързано съ чудни прѣдания между тукашното население и въ сегашно врѣме. Помацитѣ приказватъ, че всѣка сутринъ, когато слънцето изгрѣвало, вѣкакви черковни пѣсни, прѣдшествувани отъ гласа на клепача, се разгласяли по върховетѣ и долинитѣ наоколо му. Много спомени и безброй старини твърдѣ рѣдки и скъпоцѣпни се криятъ въ тия вършища и долини на Доснатъ. Прѣвъ лѣтото на 1891. година една руска учена експедиция, на чело съ одринския руски вице-консулъ, посѣти тѣзи мѣста, и макаръ че се ползуваше съ широка свобода отъ турскитѣ власти, върна се съ разочару-

ванъе, безъ да сполучи нѣщо. Дори пмето на Гьозъ-тепе не бѣше могла да изчопка отъ устата на мѣстнитѣ помаци. А това е така, защото тукъ е царството на помашкия фанатизъмъ и републиката на гьирьшици.

Какво по знайтѣ и какво ще сж видѣли тѣзи планини? Какво не таитѣ тѣ въ своето тъмно минжло? И свѣтли, и тъмни, и хубави, и грозпи картини, и радости, и скърбъ се крийтѣ въ таиственитѣ имъ нѣдра. Мислитѣ се завъртатъ пай-напрѣдъ на войиственитѣ беси, които сж имали своето свещено мѣсто на Гьозъ-тепе. Слѣдъ тѣхъ слѣдва оня напливъ на славянскитѣ племена, които напълнили изцѣло и всичкитѣ кжтове на Родопитѣ, гдѣто и до днесъ лисува дирята на другъ елементъ. Изъ тѣзи скали и клисури се носи духътъ на славнитѣ юпаца Иванко, Славъ, Момчилъ, а въ по-новитѣ врѣмена — на Караджа, Илю, Ангелъ, Дѣлко, Петко и пр. Тамъ нѣкждѣ е духътъ на попъ Костауди. на чето паство сждбата била опрѣдѣляла да замѣнитѣ черпитѣ шапки съ бѣлата чалма, кръстътъ съ полумѣсеца. Скърбни въспоминания, паистина, крийтѣ тѣзи мѣста. И сега тѣ не сж весели, не сж засмѣни. Грамадната часть отъ тѣхъ сж пакъ подъ сжщия яремъ, а вслжкитѣ почти още загуля мракътъ на невѣжеството и религиозното заблужденне. Червъ, грозенъ мракъ още покрива тѣзи балкашки Алпи, тая бждеща българска Швейцария, която не може още да покрие своитѣ нѣдра съ сжжни и прѣсжжни лжчи.

Ние всички стоиме неподвижни съ вторачено и напрегнато мечтание за минжлото, пастоещото и бждещото на твя наши планини, и мене ми дойдохъ на умъ думитѣ на нашия поетъ :

Родопи горделиви — грамада вѣковѣчна,
 Отъ върхове гранитни верига безковечна,
 Защо ме тѣй привлича видътъ ви дивъ, суровъ?
 Кат' видове гигантски, вий вдигате се смѣли
 И крнете отъ назви невидѣни прѣдѣли,
 Цѣлъ миръ незнаенъ, новъ.

. . . . .

VIII.

Ние посѣтихме подъ редъ още двѣ чуки, които лежахъ къмъ изтокъ и които бѣхж скачени по-наблизу съ първата. Слѣдъ цѣли два часа лутанъе, мечтания изъ тоя великапъ, рѣшихме най-послѣ да се простимъ съ него. Спуснахме се пивъ сѣвернитѣ ребра на Персенкъ. Тукъ всичко бѣше голо, само голи

камънѣ стърчатъ и изгорѣли дървета съ рѣдка около тѣхъ трѣвица. Навсѣкждѣ се спъватъ краката о патъркаляни, полузарити, полуизгнили сухи дънери, които се валяхъ изъ земята. Имаше, ако и нарѣдко, и такива, които още стоехъ прави, не подадени на тлѣнието, и които пи се струваше като че парочно бѣхъ останали да протестиратъ високо прѣдъ небето за това немилостиво и неzasлужено наказание надъ тѣхъ — пожара. Сжшо бойно поле, глѣто слѣдъ едно опорито сражение се покрива съ хиляди жъртви. Вѣчешъ, смъртенъ гдѣхъ е сторенъ съ тая гиздава гора. Орѣховци сега се надпрѣварватъ да каратъ сухитѣ дървета въ Пловдивъ и Станимака.

Ст. Н. Шишковъ.
